

FAN, TA'LIM VA AMALIYOT INTEGRATSIYASI

ISSN: 2181-1776

Унгалов Азизбек Амириддин Ўғли

Самду Ёи Боскич Тянч Докторанти

**ХУРОСОН ВА МОВАРОУННАХРДА АРАБ ХАЛИФАЛИГИНИНГ УММАВИЙЛАР
СУЛОЛАСИГА ҚАРШИ МУҲОЛИФАТНИНГ ВУЖУДГА КЕЛИШИ**

Аннотация

Араб халифалигида уммавийларнинг ҳокимиятга тепасига келиши, уммавийларга қарши муҳолиф томонлар ва уларнинг мақсад-муддаолари, Араб халифалигида олий ҳокимиятнинг уммавийлардан аббосийларга ўтиши.

Калит сўзлар: Араб халифалиги, муҳолифат, Хуросон, Мовароуннахр, шиа, хорижийлар, Абу Муслим, Наср ибн Сайёр, Марвон II, Забб жангги.

VI аср иккинчи ярми ва VII аср бошларида Арабистон ярим ороли ва унга туташ ҳудудлардаги вазият янги давлат тузишни тақоза этмоқда эди. Шу тарихий зарурат 630 йил Ислом байроғи остида янги давлат – Араб халифалиги давлати (630-1258)нинг вужудга келишига олиб келди [1, с. 19-22].

Янги давлат ўз ҳудудини шарққа ва ғарбга кенгайтира бошлади. Халифалик ўз ҳужум йўналишида жойлашган шаҳар ва давлатларни эгаллашда икки усул – ҳарбий ва маънавий забт этишдан фойдаланди [3, б. 62-63]. Ҳарбий забт этиш асоси араблар ва кейинчалик ажамлар ва бошқа босиб олинган ҳудуд аҳолисидан ташкил топган қўшин асосида олиб борилган талончилик ва истилочилик эди. Маънавий жиҳатдан забт этиш эса истило этилган ҳудудларни янги дин – Ислом байроғи остида халифаликка тамоман бўйсундиришни аниқлаган.

VIII аср биринчи ярмига келганда, Араб халифалиги ғарбда Гибралтар бўғозига қадар, шарқда эса Талос водийсига қадар бўлган ҳудуддаги шаҳар ва давлатларни забт этиб бўлган. Хусусан, 633-651 йилда шарққа ҳаракат йўналишидаги йирик

хукмдорлик – Сосонийлар давлати (226-651)га хотима берган [4, б. 108]. Араб халифалиги Сосонийлар давлати жойлашган улкан ҳудудга нисбатан Хуросон дея ном бердилар. Унга кўра Хуросонга бугунги кунда Эроннинг шимоли-шарқи, Афғонистоннинг шимоли, Туркменистоннинг жанубидан то Амударёгача бўлган ҳудудлар кирган [5, Б. 272, 659]. Марв шаҳри Араб халифалигининг Хуросондаги марказига айланди. Айнан мазкур шаҳар Шарқнинг бошқа ҳудудларини эгаллаш учун ўзига хос марказ ролини ҳам бажарди. Араб халифалигидаги бошқарув ҳужум йўналиши, шунингдек, у ерда мустаҳкамланиб олиш тамойилидан келиб чиқиб, жойлардаги вакилларнинг бир-бирига бўйсунуш принципига асосланган эди. Бунга мисол қилиб халифалик шарқидаги босиб олинган ҳудудларнинг бошқарувига диққат қиламиз. Араб халифалиги томонидан Ироқ Хуросондан олдинроқ эгалланган эди. Мовароуннаҳрдаги талончилик, истилочилик ва узил-кесил забт этиш босқичлари Сосонийлар давлатига хотима берилган даврдан кейинги жараёнлардир. Шу жиҳатдан қаралса, уммавийларнинг Хуросон ноиб Ироқдаги халифалик ноибига бўйсунган. Мовароуннаҳрдаги халифалик маъмурлари бевосита Хуросон ноиблари кўрсатмаларини бажарган.

Халифалик кўшинлари 654-715 йилларда Мовароуннаҳрга нисбатан талончилик ва истилочилик юришларини олиб бордилар. Улар Амударёдан шимолдаги ҳудудларни Мовароуннаҳр (дарёнинг нариги томони) деб атай бошладилар. Мовароуннаҳрдаги юришлар 705 йилдан ўз аҳамиятини ўзгартириб истилочилик юришларига айланди. Бу даврда Хуросон ноиб бўлган Қутайба ибн Муслим Боҳилий (705-715) бу вазифани моҳирлик билан уддалади [3, б. 120]. Кўп жиҳатдан унга Мовароуннаҳрдаги вазият ҳам қўл келди. 563-567 йилларда Турк хоқонлиги (552-742) Эфталлар давлати (V асрнинг 20-йилларидан VI асрнинг 70-йилларигача)нинг Мовароуннаҳрдаги ҳукмронли-гига хотима берган ва бу ерда ўз ҳукмронлигини ўрнатган эди.

Хоразм ва Мовароуннаҳрдаги Суғд, Тохаристон, Чоч, Фарғона каби воҳа ҳокимликлари Турк хоқонлиги даврида анчайин эркин бўлиб, туркларнинг бу ердаги ҳукмронлиги муайян миқдордаги божни олиб туриш билан белгиланган. Турк хоқонлигининг ҳам ўша даврда катта ҳудудни эгаллаб турган (шарқда Олтойдан ғарбда Кавказгача). Бу улкан ҳудудни бошқариш қийинчилик туғдиргани боисдан ҳам VI аср 80 йилларида Турк хоқонлиги Шарқий ва Ғарбий хоқонликка бўлиниб кетган [6, Б. 82]. Мовароуннаҳр ҳудудлари Ғарбий хоқонлик таркибига кирган. Бу даврда Хитойда мавжуд Суй (589-618) ва Тан (618-907) сулолари билан туркларнинг муносабатларида гоҳ муроса, гоҳида эса кескинлик ҳолатлари кўзга ташланиб турган [9, Б. 383-384]. Алалоқибат, Тан императорларининг дипломатик миссияси Турк хоқонликларини заифлаштирган. Қутайба ибн Муслимнинг Мовароуннаҳр-даги истилочилик юришлари давом этаётган бир пайтда Ғарбий Турк хоқонлиги (603-710)нинг заифлашув босқичи ва Туркаш хоқонлиги (710-742) ташкил топиш даври эди [4, Б. 120]. Шундай бўлса-да, Қутайба ибн Муслим Мовароуннаҳрни қийинчилик билан забт этди. Халифалик олдида энг йирик масала – Мовароуннаҳрни узил-кесил эгаллаш вазифаси кўндаланг турар эди.

Айни шу вазифани амалга ошириш жараёнида уммавий халифалар ва уларнинг амалга оширилган сиёсатлари, жойлардаги маъмурлар билан халифалик марказидаги ҳокимият ўртасидаги номутаносиб ва ноизчилликлар оқибатида уммавийларга қарши қатор муҳолифат гуруҳлар шаклланди. Биз бу муҳолифат ва унинг юзага келтирган сабабларни атрофлича шархлашга ҳаракат қиламиз. Аввало, уммавийларга қарши

сиёсий муҳолифат ҳақида тўхталамиз. Тўғри, кейинчалик вужудга келган ижтимоий муҳолифат ҳам тўғридан тўғри сиёсий режимга қарши қаратилган, лекин ижтимоий муҳоли-фатнинг вужудга келиши сиёсий омил натижасида эмас, балки ижтимоий омил самараси ўлароқ майдонга чиққан.

Уммавийларга қарши сиёсий муҳолифат бу Ислоннинг шиа гуруҳи [10, Р. 162] эди. Улар Муовия I (661-680) ва ундан кейинги уммавий халифаларнинг ворисийлик асосидаги бошқарувига қарши эди. Улар ҳокимиятни Муҳаммад (с.а.в) оиласига қариндош халифа Али (656-661) авлодларини халифалик тахтига ҳаммадан ҳам кўпроқ муносиб деб билишган. Уммавийларни эса Муҳаммад (с.а.в)нинг авлодларини қириб юборишда айблашган. Шиа гуруҳи ичидан ажралиб чиққан хорижийлар [2, С. 56] ҳам уммавийларни Ислон ва унинг аҳкомларига тўлиқ амал қилмаётганликларини рўкоч қилиб ҳокимиятдан четлатишни мақсад қилишган эди. Хорижийлар ҳаркатининг туб замирида сиёсий мақсад яширинган бўлиб, улар ҳам уммавийларнинг ворисийлик жиҳатига қарши кескин томон эди. Хорижийлар халифанинг Ислон жамоаси орасидан сайлаш зарурлигини уқтирган [2, С. 114; 11, С. 114]. Хорижийлар ўз мақсад муддаоларига эришиш учун ижтимоий-иқтисодий жиҳатдан қийналган жойлардаги аҳоли вакилларини ўз томонига оғдиришга эришган. Улар оддий халқ дардини тинглаш баробарида улар билан биргаликда уммавийлар ва уларнинг жойлардаги ноибларига қарши чиқишган. Аҳолидан юзага келган таянч эса, уларнинг сиёсий мақсадлари учун йўл очган ҳам бўлар эди.

Хорижийлар нима учун битта гуруҳга бирлашмаган деган ҳақли савол туғилади?! Бунга қуйидагича жавоб беришимиз мумкин. Биринчидан, хорижийлар ўнлаб гуруҳларга бўлингани ҳолда ҳаракат қилган. Ҳар бир гуруҳ ўз ҳаракати тарқалган ҳудуддаги аҳоли орзу-интилишларига ўз ғоя ва маслакларини мослаган. Шу жиҳатдан, уларнинг “Арзокийлар” сингари агрессив ҳамда “Ибодийлар” сингари мўтадил гуруҳлари шаклланган [12, Б. 51]. Иккинчидан, ҳар бир таркиб топган хорижийлар гуруҳи ўз раҳномасининг олий ҳокимиятга ўтқизишни мақсад қилган. Табиийки, мазкур жиҳат хорижий тўда ва гуруҳларнинг бирлашув масаласини сўроқ остида қолдирган. Хорижийлар томонидан халифанинг Ислон жамоаси орасидан сайлаш борасидаги ташвиқоти ҳам мазкур жиҳат билан изоҳлашга мантиқий асос бўлади.

Шиалар ва хорижийлардан кейин вужудга келган, уммавиларнинг барча рақибларини ягона нуқтага жамлашга муяссар бўлган, кучли муҳолифат – аббосийларнинг тарғиботчи гуруҳлари бўлиб чиқди. Улар ўз фаолиятини махфий тарзда олиб боришда. Бу махфийлик улар учун бошқа муҳолифат ғоя ва қарашларига мослашиб, улардан ўз мақсадларига эришиш йўлида фойланишди.

Энг аҳамиятли жиҳати, юқорида номини тилга олганимиз учала гуруҳ ҳам ўз фаолиятини шарқда Хуросон ва Мовароуннаҳрда олиб боришга, у ерда куч тўплашга ҳаракат қилдилар [13, С. 175]. Буни ҳам қуйидагича изоҳлашимиз мумкин: Биринчидан, Хуросон, айниқса, Мовароуннаҳр воҳа ҳокимликлари шарқдан қувват олиб туриш мумкин эди. Иккинчидан, бу ерларда таркиб топган иқтисодий шарт-шароит, хусусан, ҳосилдор ва унумдор ерлар муҳолифатни марказдан айро ҳолда кун кечиршига ҳам олиб келган. Учинчидан, Хуросон ва Мовароуннаҳрнинг ўзида ҳам уммавийларга қарши фаол муҳолифат шаклланди. Бу ерларда таркиб топган муҳолифат аъзолари-нинг ўз мақсад-муддаолари бор эди. Масалан, бу ерлардаги араб зодагонлари ҳокимиятни уммавийлардан аббосийларга олиб бериш орқали ўз

нуфузини кўтариб олиш-ни мақсад қилган. Уммавийларга қарши ташвиқотга қўшилган маҳаллий зодагонлар аббосийларга ён босиш орқали мавқе жиҳатдан араб зодагонлари билан тенглашиш, фурсат туғилиши билан эса, ҳокимиятни мустақил идора қилишни ўйлаган. Шунингдек, муҳолифатнинг асосий қисмини ташкил этган хунарманд, деҳқон ва савдогарлар оғир солиқлар, мажбурий ҳашарлар, ижтимоий соҳадаги ноизчил ислоҳотлардан чарчаган эди. Уларни аббосий тарғиботчиларнинг ҳамма мусибат ва қийинчилик-ларнинг асосий сабабчиси уммавийларнинг ворисийлик асосида олиб бораётган сиёсати эканлиги муҳолифатчилик ҳаракатига қўшилишга ундаган. Бу чақириқлар, нафақат деҳқон, савдогар ва хунармандларни, шу билан бирга, қулларни ҳам илҳомлантириб [13, С. 324; 14, С. 32; 15, Р. 53] юборган ва уммавийларга қарши муҳолифатга қўшилишга ундаган.

Аббосийларнинг Хуросон ва Мовароуннаҳрдаги тарғиботчиси Абу Муслим бўлиб, у юқорида санаб ўтганимиз аббосийлар тарғиботининг маҳфий ва прагматис суратда боришини таъминлаган шахс сифатида тарихда қолди. Бу даврда уммавийларнинг хуросондаги ноиби Наср ибн Сайёр (738-748) эди. Аввалбошда Наср аббосийларнинг яширин тарзда олиб бorgan тарғиботлари сабаб Абу Муслим бошлиқ энг асосий муҳолифатчи гуруҳга кеч вақт ажратди. Абу Муслим Насрни шиалар, хорижийлар, қабилавий низолар, шунингдек, Хуросон ва Мовароуннаҳр аҳолиси олдида ёлғиз қолдирди [13, С. 297-300]. Нафақат ёлғиз қолдирди, балки уммавийларга қарши гуруҳларнинг дилидаги муҳолифлик оловини алангалатиб ҳам турди. Насрнинг хорижийлар билан келишиш сиёсати барбод бўлди, маҳаллий аҳолининг аксарият кўпчилиги хорижийлар билан Ислоннинг демократик тамойилини ёқлаб чиққан бир пайтда маҳаллий аҳоли қатламларининг уммавийлар томонида тура олиши қийин эди.

Уммавийларга қарши гуруҳларни деярли ўз томонига оғдирган, бошқа кўплаб аҳоли қатламларининг уммавийларга қарши курашда аббосийларни қўллашига эришган Абу Муслим уммавийларга қарши курашни бошлаб юборди. Абу Муслим бундан олдинроқ ҳарбий ҳаракатлар Ҳозим ибн Ҳузайма бошчилигида бошлаб, 747 йил августда Марверудни эгаллаб дастлабки му-ваффақиятга эришганди. Ўша вақтда Тус шаҳридаги уммавийлар ҳокими Асад ибн Абдуллоҳ Абу Муслим ҳокимиятини тан олган [16, С. 111]. Бу гал Марв хўжайини бўлиб олган Абу Муслим кенг ҳарбий ҳаракатларни бошлади. Бу ҳаракатлардаги дастлабки зарба унга содиқликка қасамёд қилишдан бош тортган Шайбон ибн Муҳаммадга қаратилган эди [13, С. 337]. Бу юришга Иброҳим Бассом бошчилик қилди. Шайбон мағлубиятга учратилди ва ўлдирилди [11, С. 69]. Навбатдаги ҳужум Тохаристон тарихий вилояти билан чегарадош Балхга қаратилди. Балхга ҳужум қилиш учун ҳам Абу Муслим ўзига энг содиқлардан Абу Довудни юборди [13, С. 337-338]. Диноварий берган маълумотларга кўра, Абу Муслим кучлари сафи ва географик доираси тобора кенгайиб борди. Унинг қалъаси атрофида Ҳирот, Бушанг, Марвируд, Таликон, Марв, Нисо, Обивард, Тус, Нишопур, Серахс, Балх, Чоғаниён, Тохаристон, Хутталиён, Кеш, Насаф ва бошқа вилоятлардан 100 мингдан ортиқ лашкар тўпланган эди. Етарли миқдорда куч тўпланганлигига ишонч ҳосил қилган Абу Муслим 747 йилда ўзининг қора рангли либос кийган қўшинларини уммавийларга қарши очик курашга даъват этди. Наср иби Сайёр 748 йилда Марвни жангсиз ташлаб чиқди ва Нишопурга чекинди. Аммо Абу Муслим бошчилигидаги қўзғолончи кучлар Насрга ҳал қилувчи эарбани берганлар [13, С. 175]. Бу мағлубият уммавийлар ҳукмронлиги тақдирини узил-кесил ҳал қилган эди.

Шу тариха, Абу Муслим эришган муваффақият унинг обрў этиборининг Араб халифалигидаги кенг ёйилишига сабаб бўлди. Унинг кўшини тобора янги кучлар ҳисобидан кўпайиб борган. Тез орада аббосий тарғиботчилар Хуросонни эгаллаб олиб, 749 йилда Ироқ ва Жазоирда уммавийлар кўшинларига бир неча бор қатқатқич зарбалар беришга муваффақ бўлганлар. Шундан сўнг Абу Муслим лашкарлари пойтахт Дамашққа томон юриш қилди ва халифа Марвон II ни тахтдан ағдарди. Бу жангларда лашкарбоши сифатида араб Кахтаба ва хуросонлик Холид ибн Бармоқ ўзларини кўрсатдилар. Халифалик тахти аббосийлар кўлига ўтди. Ҳижрий 132 милодий 750 йилда аббосийлар ҳокимиятига бутунлай хотима берган Забб жанги бўлиб ўтди [17, Б. 354]. Уммавийларга қарши Хуросон ва Мовароуннаҳрда ташкил топган муҳолифат аббосийларнинг ҳокимият тепасига келишига олиб келди. Абул Аббос Саффоҳ (750-754) биринчи аббосий халифа сифатида тахтга ўтирди. Лекин шундай бўлсада, уммавийларга қарши чиқиб, аббосийларни қўллаган гуруҳлар ўзи кўзлаган мақсад-муддаоларга етиша олмади.

Фойдаланилган манба ва адабиётлар

1. Стенли Лен-Пуль. Мусульманские династии / перевод с английского с примечаниями и дополнениями В.В. Бартольда. – Москва: РАН, 2004. – С. 19-22;
2. Джалилов А. Согд накануне арабского нашествия и борьба согдийцев. ... – С. 98.
3. Наршахий Абу Бакр Муҳаммад ибн Жаъфар. Бухоро тарихи / форс тилидан таржима ва изоҳлар А. Расулевники // Мерос туркуми. – Тошкент: Камалак, 1991. – Б. 62-63
4. Отахўжаев А. Илк ўрта асрлар Марказий Осиё цивилизациясида турк-суғд муносабатлари. – Тошкент: ART-FLEX, 2010. – Б. 108.
5. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. М ва Х ҳарфлари. – Тошкент, 2000. – Б. 272, 659.
6. Азамат Зиё. Ўзбек давлатчилиги тарихи. – Тошкент: Шарқ, 2001. – Б. 82;
7. Shamsutdinov R. va b. Vatan tarixi. 1-kitob. – Toshkent: Sharq, 2010. – В. 129;
8. Эшов Б. Ўзбек давлатчилиги ва бошқарув тарихи. – Тошкент, 2012. – Б. 144.
9. Гумилев Л.Н. Кадимги турклар / Таржима, кириш сўз муаллифлари: Урдабекли Б., Айритомий А. – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 383-384.
10. Donner F.M. Muhammad and the Believers, at the Origins of Islam. – Cambridge, 2010. – P. 162.
11. Большаков О.Г. История Халифата. Апогей и падение. В 4-х томах. – Москва: Восточная литература, РАН, 2010. – С. 140-142.
12. Чураков М.В. Народное движение в Магрибе под знаменем хариджизма. – Москва: Наука, 1990. – С. 51.
13. История ат-Табари / Пер. с араб. В.И.Беляева с допол. О.Г.Большакова, А.Б.Халидова. – Ташкент: Фан, 1987. – С. 175.
14. Гафуров Б.Г. Таджики. Древнейшая, древняя и средневековая история. Кн. 2. – Душанбе: Ирфон, 1989. – С. 10-37.

15. Elton D. The Political and Social History of Khurasan under Abbasid Rule (747-820). – Chicago: Bibliotheca Islamica Minneapolis, 1979. – P. 53.
16. Кадырова Т. Из истории крестьянских движений в Мавераннахре и Хорасане. ... – С. 111.
17. Аҳмад ибн Йаҳйо ал-Балозурий. Футуҳ ал-булдон. Хуросоннинг фатҳ этилиши / Сўз боши, араб тилидан тар., шарҳ., изоҳлар ва кўрсаткичлар муаллифи Ш.С.Камолитдин. – Тошкент: ТошДШИ, 2017. – 440 с